

MIESTAS IR MIESTIEČIAI: KULTŪRINĖ ATMINTIS IR TAPATUMAS

Vytautas Rubavičius

LIETUVOS KULTŪROS TYRIMŲ INSTITUTAS

Saltoniškių g. 58, LT-08105 Vilnius

rubavytas@gmail.com

Lietuvių tauta savo valstybę XX a. pradžioje ėmėsi kurti be Vilniaus ir Klaipėdos kraštų. Šio tikslo ji siekė stokodama istorinės kultūrinės miesto gyvenimo patirties, kuri buvo susijusi su politinių, kultūrinių ir ekonominių institucijų veikla. Urbanistiniu valstybės centru tapo Kaunas, tačiau giliai buvo išgyvenamas ir kitas, simbolinis valstybingumo centras – lenkų okupuotas Vilnius. Remiantis Lietuvos valstybingumo paradigma šiame straipsnyje keliamas klausimas, kokia miestų bendruomenių ir jų kultūrinės atminties reikšmė formuojant bendresnį nacionalinį tapatumą? Straipsnyje aiškinamasi, kaip tarpukario ir sovietinės urbanizacijos bangos, taip pat istorinės pervartos paveikė miestų bendruomenes, jų tapatumus ir kultūrinę atmintį. Tekste taip pat svarstoma, kokie yra esminiai naujos globalizacinio kapitalizmo skatinamos urbanizacijos bruožai, ir kaip tas vyksmas veikia nacionalinį tapatumą ir kultūrinę atmintį.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: istorinis urbanistinis paveldas, kultūrinė atmintis, miestas, miesto bendruomenės, nacionalinis tapatumas, urbanizacija.

NACIONALINĖS VALSTYBĖS KŪRIMASIS „VĒLUOJANT“ KAPITALIZMUI

Nacionalinių valstybių susiformavimą ir įsitvirtinimą lėmė pramoninio kapitalizmo raida. Tautinis valstybingumas, nacionalinių valstybių steigtis, kultūrinė jų homogenizacija ir valstybių tinklo išplitimas pasirodė esąs geriausias būdas išnaudoti darbo jėgos pasidalijimo teikiamas galimybes, valdyti darbo jėgą ir visuomenes, taip pat pasaulines rinkas¹. XIX a. per Europą nuvilnijusi „tautų pavasario“ banga žymėjo naują ka-

pitalizmo raidos tarpsnį, kurį lydėjo spartus naujų nacionalinių valstybių ir tarpvalstybinio santykių tinklo kūrimasis – jame iki šiol ir gyvename. Moderniąją kapitalistinio pasaulio sistemą tvirtinančia galia tapo nacionalinė jausena ir nacionalizmas, padėjęs sutelkti ir valstybinės kalbos pagrindu „vienodinti“ vadinamąją liaudį ir laidavęs naujos politinės valdžios bei valstybinių institucijų legitimumą². Valstybė imta suvokti kaip aukščiausia tautos saviorganizacijos forma, laiduojanti tautos virsmą nacija, o esminiu valstybės vaidmeniu imamas laikyti tautos gyvybingumo – nacionalinio tapatumo ir valstybingumo jausenos – tvirtinimas,

1 Plačiau žr. Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis: An Introduction*, Durham: Duke University Press, 2005.

2 *Ibid.*, p. 54.

gyvenimo sąlygų gerinimas, visuomenės kultūrinių ir kūrybinių galių ugdymas. Atkreiptinas dėmesys, jog ir globalizacijos aplinkoje subyrėjus Tarybų Sąjungai naujos valstybės kūrėsi arba senųjų valstybių pagrindu – išsilaisvinimas iš sovietinės okupacijos, – arba per kruvinas tautines žudynes, etninius valymus tautos tapo nacionalinių valstybių subjektais, kaip kad tai vyko Balkanų regione XX a. X dešimtm.

Susikūrusių ir besikuriančių nacionalinių valstybių terpėje kapitalizmo ekonomikos raida įgavo naują pagreitį, regimą įvairiuose urbanistinės plėtros ir sklaidos pavidaluose. Pastarieji rodė, kad kaip tik urbanizacija tampa esminiu kapitalizmo ekonomikos varikliu. Modernybės laikų pramonės revoliucija miestus pavertė jos centrais, sutraukiančiais daugybę kaimo gyventojų ir verčiančiais juos darbininkais. Pramonės centrų iškilimas keitė miesto bendruomenes, formavo naują miesto erdvių skaidymosi ir susisaistymo pobūdį, kurį nulėmė kapitalistinės ekonomikos plėtros poreikiai.

Įsigalėjo miestų planavimo praktika, planui tampa teritorijos įvaldymo ir užvaldymo priemone, aiškiai įtvirtinančia nelygstamą valdžios galią. Miestuose buvo sutelkta ne tik ekonominė pramoninė, bet ir politinių institucijų galia, taip pat ekonominiu ir kultūriniu požiūriu kūrybingiausios bendruomenės. Miestai virto kultūriniais ir politiniais nacionalinės konsolidacijos, kartu nacionalinio tapatumo tvirtinimo centrais, nes juose steigėsi valstybinės, švietimo ir kultūros institucijos, veikusios valstybine kalba reiškiamos tautinės ideologijos pagrindu ir skeidusios tą ideologiją. Valstybių kūrimuisi buvo svarbus politinės ideologinės tautų apsisprendimo teisės įsivyravimas, kuris savo ruožtu skatino tautiniu pagrindu susikūrusių valstybių politiką kreipti nacionalinės jaunosios ugdymo ir nacionalinio tapatumo tvirtinimo linkme.

Visoms šalims būdingas savas istorinis modernybės laikų, kitaip tariant, kapitalizmo sistemos paskatintos urbanizacijos kelias. Visos valstybės išgyveno didžiulius demografinius, taip pat miesto ir kaimo

gyventojų santykio pokyčius. Miestai sutraukė daugybę kaimo gyventojų, o kaimo ekonomika pamažu virto tam tikru pramonės pavidalu. Kapitalizmo raida veikė ir Lietuvos miestus, tačiau tas poveikis nebuvo labai ryškus, palyginti su didžiosiomis valstybėmis: carinės Rusijos imperijos sudėtyje atsідūrusi Lietuva buvo pats periferinis kapitalizmo sistemos regionas. Pramoninė kapitalistinė revoliucija tarsi apėjo lietuviškuosius LDK pakraščius, tačiau caro valdžia gana ryškiai pakeitė urbanistinę ir su ja susijusią socialinę luominę krašto aplinką. Zigmanto Kiaupos teigimu,

XIX a. viduryje vietoj bene 90 miestų, ilgiau ar trumpiau turėjusių savivaldą LDK lietuviškosiose žemėse, liko apie 30 miesto statusą turinčių gyvenviečių: gubernijų centrai – Vilnius, Kaunas (paribyje – Gardinas, Suvalkai), apskričių centrai – Ašmena, Kalvarija, Lyda, Marijampolė, Panevėžys, Raseiniai, Seinai, Šakiai, Šiauliai, Švenčionys, Telšiai, Trakai, Ukmergė, Vilkaviškis, Zarasai; keliolika vadinamųjų neetatinių miestų³.

Svarbus tos politikos ypatumas tas, kad „miestelių gyventojų visuma liko už miestiečių luomo ribų“⁴, o kaip tik LDK miestuose gyveno laisvieji žmonės, ir buvo plėtojama vietos savivalda. Tačiau caro valdžia įtvirtino reguliarųjį miestų ir miestelių planavimą ir ėmėsi juos pertvarkyti, kurdama naujų miesto kvartalų planus, jie ir imti įgyvendinti. Vilniui pasisekė – senasis miestas buvo paliktas nepalietas, o prie jo suprojektuoti nauji urbanistiniai dariniai, kurių žymiausias yra dabartinis Gedimino prospektas⁵. Keitėsi ir kiti Lietuvos miestai, amžių sandūroje įgaudami tam tikrą bendresnę urbanistinę imperijos ir jos valdžios „išraišką“.

Svarstant Lietuvos miesto bendruomenių raidą ir jų reikšmę tautiniam pakilimui ir Atgimimui, dera tu-

3 Zigmantas Kiaupa, *Lietuvos miestai*, Vilnius: Šviesa, 2007, p. 33.

4 *Ibid.*, p. 34.

5 Plačiau apie caro valdžios miestų planavimo politiką, jos ypatumus, Vilniaus plėtros planą žr. Ingrida Tamošiūnienė, *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės*. I knyga: 1817–1875, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus ir Lietuvos dailės akademija, 2012.

rėti omenyje žymaus urbanisto ir miestų istorijos tyrinėtojo Kazimiero Šešelgio padarytą išvadą: „Lietuvoje nesuklostė tvirtas ir vieningas miestiečių luomas“⁶. Šitai taip pat buvo svarbus pramoninio kapitalizmo „vėlavimo“ veiksnys. Sunkiosios pramonės fabrikai Vilniuje ir Kaune imti statyti XIX a. VII–VIII dešimtm., o tos pramonės darbininkų ypač padaugėjo per paskutinį to amžiaus penkmetį – beveik iki 13 tūkst. darbininkų⁷, kurių absoliuti dauguma buvo lenkai ir žydai⁸. Nors kapitalizmo raida šiuose pakraščiuose vyko lėčiau, ir pramoninės urbanizacijos banga vėlavo, tačiau XIX a., ypač II pusėje, didžiuosiuose miestuose gyventojų sparciai daugėjo. Vilniuje, 1860 m. duomenimis, gyveno 60 tūkst., o 1900 m. jau 162,5 tūkst.; Kaune 1857 m. – 23 tūkst., o 1897 m. – jau 71 tūkst.; Šiauliuose 1833 m. – apie 1800, o 1897 m. – jau 16 tūkst. Tų metų duomenimis, palyginti su 1833 m., Panevėžyje gyventojų padaugėjo apie 4 kartus – iki 15 tūkst.⁹

XIX a. VII dešimtm. pradžioje nutiestas geležinkelis Sankt Peterburgas–Vilnius–Varšuva ir Vilnius–Kaunas–Prūsijos siena paskatino kai kurių miestelių plėtrą¹⁰. Vis dėlto Lietuvoje, žengiant į naują šimtmetį, miestuose gyveno tik apie 15 % žmonių, tad joje vyravo agrarinis kraštovaizdis ir kaimo bei miestelių bendruomenės. Ryškesnę urbanizaciją Lietuva išgyveno jau nepriklausomos valstybės kūrimo ir lietuviybės politinio įtvirtinimo sąlygomis, Kaunui tapus politinės, ekonominės ir kultūrinės galios centru.

Kaip minėta, Lietuvos valstybė kūrėsi be dviejų didžiųjų kultūrinių, ekonominių ir bendruomeninių centrų – be Vilniaus ir Klaipėdos miestų bei kraštų.

Nors Klaipėdos kraštas prie Lietuvos buvo prijungtas 1923 m., tačiau iki vokiečių aneksijos lietuviybė jame taip ir neįsitvirtino. Išsamiai Klaipėdos krašte provokiškosios ir lietuviškosios tapatybės įtvirtinimo ideologijas ir jų priešpriešą išnagrinęjęs Vasilijus Safronovas parodė sudėtingas aplinkybes, kuriomis buvo stengiamasi skleisti lietuviybės ideologiją, taip pat atskleidė provokiškosios orientacijos, vėliau – ir vokieškojo nacionalsocializmo idėjų poveikį ir apimtį¹¹. Jo tyrimai leidžia daryti išvadą, kad Klaipėdos kraštas ir pats miestas, nors ir tapęs svarbiu valstybės ekonominio augimo veiksmu, mažai prisidėjo prie valstybinio lietuviybės kūrimo ir stiprinimo.

O Kaune susitelkusios pagrindinės kultūrinės pajėgos ėmėsi steigti ir kurti nacionalinę valstybę, taip pat skleisti lietuviybės ideologiją ir ją įtvirtinti politiškai. Panašiai kaip viduramžių ir kapitalistinės modernizacijos miestai, Kaunas tapo lietuvių tautos „istorinės erdvės centru“ (Henri Lefebvre), tačiau buvo giliai išgyvenamas kitas, sušventintas simbolinis Lietuvos istorinio valstybingumo centras – Vilnius, tarpukariu okupuotas lenkų¹². Valstybės kūrimas suvoktas kaip

6 Kazys Šešelgis, *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai: nuo seniausių laikų iki 1918 m.*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996, p. 53.

7 Vytautas Merkys, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XX в.*, Vilnius: Mintis, 1969, p. 193.

8 *Ibid.*, p. 425.

9 *Ibid.*, p. 296.

10 Apie geležinkelio tiesimą, ekonominius jo aspektus, inžinerinį projektavimą su darbų vaizdais žr. Dainius Junevičius, *Antalis Rohrbachas: 1861 m. fotografijos*, Vilnius: Versus aureus, 2013.

11 Vasilijus Safronovas, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: LII leidykla, 2011.

12 Pastaruoju metu tarpukario Vilnius vis labiau domina mūsų istorikus, kultūrologus ir literatūrologus. Vilniaus tyrinėjimų laukas ir esminiai probleminiai akiračiai nužymėti straipsnių rinkiniuose *Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*: straipsnių rinkinys, sudarė: Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009; *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*: straipsnių rinkinys, sudarė Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2013. Tačiau dar menkai tyrinėtose kultūrinės, ideologinės ir religinės tautinių bendruomenių nuostatos, prieštaringa kultūrinės jų raiška ir sąveikos bendroje kultūrinėje miesto erdvėje, kultūrinės atminties raidos ypatumai ir jos „trūkių“ pobūdis. Šiuo atžvilgiu pažymėtinos pastarųjų metų studijos: Irena Šutinienė, „Komunikacinė atmintis Lietuvos didžiuosiuose miestuose“, in: *Atminties daugiasluoksniškumas: miestas, valstybė, regionas*, p. 383–486; Mindaugas Kvietkauskas, „Tarpukario Vilniaus heterotopija: pažintiniai ir politiniai tekstai“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas: tautų poliologas 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 190–224.

jos statymas, todėl buvo svarbūs ne tik politikai bei kultūrininkai, bet ir architektai.

Projektuojamuose statiniuose architektai ir inžinieriai vienaip ar kitaip įkūnijo savo įsivaizduojamos naujos Lietuvos, taip pat lietuviybės bruožus. Architektūros istorikai pažymi, kad iki 1930 m. statybos vyko tarsi iš inercijos ir tenkindamos būtinus valstybės poreikius¹³, o jau vėliau imta kurti savitą, tautiškumo ideologija grindžiamą architektūrą, aiškiai suvokiant esminį lietuviybės tvirtinimo ir sklaidos imperatyvą. Vienai tautinės architektūros kūrimo kryptčiai būdinga stilistiniai liaudiškos architektūros „ornamentai“ ir formos, o kitai – savitas moderniosios europinės racionalizmo ir funkcionalizmo architektūros idėjų taikymas. Pastarosios kryptties šalininkai suprojektavo ir pastatė ne tik išskirtinius pastatus Kaune, bet ir daug įvairios visuomeninės paskirties pastatų kituose miestuose ir miesteliuose.

Jonas Minkevičius pažymi, kad „ši funkciniu tikslingumu ir estetiniu saikingumu pasižyminti kryptis gana drąsiai ir radikaliai įsiveržė į senųjų miestų kontekstą, nevengdama ryškių konfliktuojančių kontrastų“¹⁴. Tie statiniai keitė miestų ir miestelių „veidą“, o sykiu išskleidė naujus regimus lietuviybės bruožus, įsitvirtinusius kultūrinėje bendruomenių atmintyje. Buvo kuriama nauja urbanistinė Lietuvos erdvė, kuri yra regima „socialinė morfologija“, ji gyvenamajai patirčiai yra tarsi organizmui forma ir glaudžiai susijusi su forma ir struktūra¹⁵. Toje erdvėje ryški ir politinės galios struktūra, tačiau ją įžiūrėti nėra paprasta dėl tos struktūros gebėjimo nuslėpti socialinius santykius, palaikančius galios santykius statinių aplinką verčiant funkcijas žyminčiais ženklais.

13 Eugenijus Gūzas, „Apie tautinę savimonę ir lietuvišką tarpukario architektūrą“, in: *Archiforma*, 2012, 1–2 (50), p. 66–74.

14 Jonas Minkevičius, „Tautinio identiteto esamybės ir išraiškos problema naujojoje Lietuvos architektūrinėje kūryboje“, in: *Ibid.*, p. 59.

15 Henry Lefebvre, *The Production of Space*, tr. by Donald Nicholson-Smith, Oxford (UK), Malden (USA): Blackwell, 1999, p. 94.

Lietuvos tarpukario architektūros, sykiu ir urbanistikos raida rodo, kokia visuomeninės sąmonės formavimo požiūriu buvo veiksminga lietuviybės tvirtinimo politika, kurios pagrindines gaires suformulavo ir nuosekliai siekė įgyvendinti prezidentas Antanas Smetona: „Vieningas tautiškos linkmės turi būti auklėjimas mokykloje, visose valstybės ir visuomenės įstaigose, visame kultūrinių organizacijų tinklo bendravime“¹⁶. Atkreiptinas dėmesys, kad tose politikos gairėse pradedama nuo mokyklos, kuri ir suvokiama kaip pagrindinis nacionalinio tapatumo tvirtinimo veiksnys. Tačiau pats A. Smetona, kaip niekas kitas, puikiai suvokė, koks yra sunkus lietuviybės darbas ir dėl kokių priežasčių. Jam tarsi savaime buvo aišku: esame daug nustoję „lietuviškos kilmės pajėgų“, todėl „kas kituose kraštuose savaime suprantama, tai Lietuvoje, deja, dar abejojama“, o abejojama ne tik dėl menko kultūrinio bei politinio akiračio, bet ir dėl to, „kad dar toli gražu ne visų lietuvių sąmonė tautiška“¹⁷.

Visuomeninė sąmonė niekaip negalėjo būti tautiška jau vien dėl to, kad lietuviybė tvirtėjo kaimo bendruomenės pagrindu, o miestuose ir miesteliuose gyveno beveik dauguma kitataučių ir kitakalbių. Iškeltas tautinės valstybės ir lietuviybės stiprinimo tikslas nestelbė mažumų, juolab neteigė būtinumo asimiliuoti ar asimiliuotis. Jis savaip buvo grindžiamas mažumų teisių puoselėjimu, jų kultūrinio tapatumo ugdymu ir bendra politine teisingumo siekio nuostata. A. Smetona pašiepdamas atmeta visokias rasistines, didžiavalstybines, imperialistines idėjas, teisinančias vienų tautų viešpatavimą ir nužeminančias kitas tautas bei žmones. Jis ypač paryškina, kad Lietuvoje „tautinės mažumos *ne svetimšaliai*, o savi piliečiai, *ne svetimtaučiai*, o *kitataučiai*“¹⁸. (Kursyvas – A. S.)

Labai aiški, sąmoninga, toliaregiška ir politiškai visiškai šiuolaikiška mintis, sykiu ir pastangos tar-

16 Antanas Smetona, *Pasakyta parašyta*, Kaunas: Spindulys, 1935, p. 329.

17 *Ibid.*

18 *Ibid.*, p. 342.

si natūralią daugeliui žmonių tapatinimosi *savas* ir *svetimas* skirtį, kuri įtaigoja tam tikrą susipriešinimą su svetimais, keisti kitokia skirtimi: visi mes *savi*, tačiau *kitokie*. Stiprinant lietuviybę, sykiu puoselėjami ir santykiai su *kitais*, kuriems Lietuva taip pat yra sava arba gimtinė. Tie *kiti* yra savo gimtosiomis kalbomis kalbančios ir savo kultūrinį tapatumą puoselėjančios tautinės bendruomenės. Tokia politinė nuostata buvo regima miestuose, kur kartu gyveno ir sugyveno kelios tautinės bendruomenės.

MIESTŲ LIETUVIAI IR LIETUVYBĖ

Narpliodami nacionalinio tapatumo, lietuviybės susiklostymo ypatumus, turime bent išsivaizduoti tapatumo subjektus – tautą ir visuomenę. Būtų per didelis uždavinys išskleisti to subjekto raidos trajektoriją ir jos ypatumus didžiojo Atgimimo ir nepriklausomos valstybės kūrimo laikais, išsiaiškinti sovietinto lietuvių bruožus ir sukurti dabartinį, kol kas gerai nesuvoikiamų globalizacijos ir europinės integracijos vyksmų veikiamos visuomenės, sykiu ir miestų bendruomenių paveikslą. Juolab kad Lietuvos urbanizacijos ypatumai nacionalinio tapatumo tvirtinimo, taip pat miesto bendruomenių gyvavimo ir sąveikos požiūriu dar kol kas menkai gvildinti, tad apsiribosime bendresnio pobūdžio išvalgomis, stengdamiesi paryškinti miesto bendruomenių svarbą, tvirtinant ir skleidžiant nacionalinį tapatumą, kaip sėkmingai įgyvendintą politinę-kultūrinę „sumanymą“.

Visoms valstybėms būdingas *savas* nacionalinio tapatumo kūrimo ir tvirtinimo būdas, kai gausu konfliktinių santykių su kitomis tautomis ir tautinėmis mažumomis. Savitas ir istorinis miestų vaidmuo kuriantis nacionalinėms valstybėms ir įsitvirtinant tarptautinėje arenoje. Miestuose, ypatingose vietose, kuriamos politinės ir kultūrinės institucijos, tad jie yra politinės ir kultūrinės galios vietos. Apibendrintai galima tvirtinti, kad miestai – kultūrinės kūrybos ir jos rezultatų sklaidos, kitaip tariant, civilizacinių gėrybių „fabrikai“.

Kultūrinė „gamyba“ yra esmiškai susijusi su socialinių santykių kūryba, todėl kaip tik miestai skleidžia visokias socialines „naujoves“. Kaimas labiau išlaiko liaudies kultūrą, pasaulėjautą, šimtmečių tradicijas ir vietinę kolektyvinę atmintį, tačiau istorinė ir kultūrinė atmintis, jos puoselėjimas ir tvirtinimas – jau miesto ir jame įkuriamų institucijų reikalas. Tos institucijos vykdo kultūrinės kūrybos, nacionalinio tapatumo tvirtinimo, istorinio ir kultūrinio paveldo saugojimo ir naudojimo, taip pat santykių su vidiniais ir išoriniais *kitais* politiką.

Tokios politikos kūrimas ir vykdymas susijęs su miesto bendruomenių savivoka, kūrybine galia, ypač su jų istorinės ir kultūrinės atminties „kokybe“, vadinasi, konkretus nacionalinio tapatumo turinys, kūrybinė jo galia ir sklaida priklauso nuo istoriškai susiklostančios miesto ir kaimo bendruomenių sąveikos, kurios pobūdį nulemia istorinė raida ir politinės aplinkybės. Kitas svarbus dalykas – tautinė miesto bendruomenių sudėtis, tarptautiniai jų ryšiai.

Lietuvių tauta, įgyvendindama valstybingumo siekį, nacija virto iš kaimo bendruomenių, o lietuvių tapatumas, lietuviybė buvo įsitvirtinta per trumpą laiką valstybės sostine tapusiame Kaune, kuris, palyginti su Vilniumi, buvo provincija. Tai viena iš priežasčių, kodėl nacionaliniame Lietuvos miestų tapatume iki šiol vyrauja kaimo kultūros ir mentaliteto bruožai, kodėl stokojama istorinių miesto bendruomenių, kurių kolektyvinė kultūrinė atmintis siektų bent šimtmetį.

Vadinamosiose etnografinėse Lietuvos žemėse gyventa įvairių tautų. Pats lietuvių supratimas buvo gana problemiškas dėl lenkiškojo ir gudiškojo (ar litviniškojo) dėmens¹⁹. Vytautas Merkys veikale *Tautiniai*

19 Plačiau apie lietuvių kilmės lenkus, LDK lietuviybės tradiciją naujaisiais laikais, lenkakalbės lietuviybės sampratą žr. Vytautas Merkys, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2006; Darius Kuolys, *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija. Respublikos steigimas* (1 knyga), Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2009; Krzysztof Buchowski, *Litvomanai ir polonizuotojai. Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, iš lenkų k. vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Baltos lankos,

santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m. išsamiai gvildeno XIX a. tautinės priklausomybės supratimo ypatumus, taip pat mokslinio požiūrio susiklostymą ir raidą, jos priklausomybę nuo vyraujančių politinių bei kultūrinių galių, to požiūrio raišką surašymų statistikoje, kuri padeda suvokti sudėtingą Vilniaus krašto tautinių santykių pynę, taip pat asimiliacinius vyksmus, susiejusius lenkus, lietuvius ir baltarusius. Virginijus Savukynas nagrinėjo sudėtingą etninių lietuvių bendruomenių skaidymąsi ir tapatinimąsi pagal tikėjimą²⁰. Lietuvybės tyrinėtojai dar nėra atkreipę deramo dėmesio į miesto bendruomenių raidą ir jos poveikį lietuviybės sklaidai ir tvirtinimui. Daug pasako apibendrinamasis miestų ir jų gyventojų sudėčių tyrusio Z. Kiaupos teiginys: „Lietuvos miestų gyventojai visada buvo daugiakalbiai. XIX a. pradžioje juose vyravo lenkiškai, žydiškai kalbantys. XX a. pradžioje jau aiškiai pastebimi ir lietuviškai kalbantys miestų gyventojai, mažesniuose miestuose jų gal jau buvo dauguma“²¹, tad lietuvių tauta niekaip negalėjo būti visavertė su spauda ir kultūros renginių sklaida susijusių civilizacinių gėrybių vartotoja. Todėl ypač stebina nepaprastai greitas tautinis sąmonėjimas ir įsigyvenimas į naują, valstybę kuriančios nacijos būvį.

Nacionalinio tapatumo kūrimo ir tvirtinimo aplinkybes, deramas suvokti kaip didžiulius būties iššūkius, su kuriais buvo sėkmingai susitvarkyta, atskleidžia kai kurie 1923 m. surašymo duomenys²²: valstybėje – 2 028 971 asmuo. Miestuose gyveno 14,9 % gyventojų. Pažymėtina esminė surašymo pagal tautybes nuostata: „pačių gyventojų tautinis apsisprendimas – kuo kie-

kvienas save laiko“²³. Tautinė sudėtis buvo tarsi palanki lietuviybei tvirtinti: lietuvių dauguma (83,88 %) ryškiai stebė tautines mažumas – žydus (7,58 %), lenkus (3,23 %), rusus (2,49 %), vokiečius (1,44 %), latvius (0,73 %), tačiau kitokia tautinė miestiečių sudėtis.

Miestuose lietuvių gyveno tik 57,1, o žydų – 32,2 %. Miesteliuose tas pasiskirstymas buvo jau kiek palankesnis lietuviams – 66,4 ir 28,7 %. Vis dėlto kai kuriuose apskričių centruose labai aiškiai matyti išsi-skaidymas į dvi ar daugiau bendruomenių, vadinasi, akivaizdu, kad miestų ir miestelių bendruomenės buvo bent dvitautės, turinčios savus tikėjimus, tradicijas ir kultūrinės kūrybos nuostatas bei tikslus. Suprantama, ir ekonominius ryšius.

Galima sakyti, miestuose vyravo skirtingų bendruomeninių gyvenimo būdų dermė, kuriai buvo būdinga savita urbanistinė vizualinė raiška. Kadangi žydai jau LDK laikais buvo priskiriami miestiečių luomui, tai jų kolektyvinė atmintis siekė senesnius laikus, ir miestiško gyvenimo gebėjimai buvo išlavinti gerokai labiau nei lietuvių bendruomenės.

Įdomūs Kauno tautinės sudėties duomenys: iš 92,5 tūkst. gyventojų lietuvių bendruomenę sudarė 54,5 tūkst., žydų – 25 tūkst., pastebimos ir lenkų (4 tūkst.), vokiečių (3,2 tūkst.), rusų (2,9 tūkst.) bendruomenės. Žydų bendruomenės vyravo Senajame mieste ir Viliampolėje. Panevėžyje gyveno 19 tūkst.: lietuvių kiek daugiau nei 10 tūkst., o žydų – apie 7 tūkst. Šiauliai buvo santykinai lietuviškiausias miestas: iš 21 tūkst. lietuvių apie 15 tūkst., žydų – beveik 5,5 tūkst. Taigi urbanistinėje miestų raiškoje derėjo regimi įvairių bendruomenių gyvensenos, tikėjimų, kalendorinių ritualų pavidalai, rodę skirtingumą topografiją.

Nacionaliniam tapatumui, taip pat valstybės kūrimo uždavinius atitinkančiai bendresnei kultūrinei atminčiai kurti, tvirtinti ir skleisti yra svarbi bendra valstybinė komunikacinė erdvė, kurioje bendruomenės saisto bendri žinijos – spaudos ir jos pristatymo,

23 *Ibid.*, p. XXXIV.

2012; apie ideologines ir kultūrinės lietuviybės susiklostymo bei plitimo aplinkybes XIX a. žr. Paulius Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*, Vilnius: Aidai, 1999.

20 Virginijus Savukynas, *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII–XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius: Viešosios politikos strategijų centras, 2012.

21 Zigmantas Kiaupa, *op. cit.*, p. 38.

22 *Lietuvos gyventojai / Population de la Lithuanie*. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas: Finansų Ministerija, Centrinis statistikos biuras, 1926.

leidybos, radijo, pašto ir telegrafo, galiausiai kelių tinklo – perdavimo kanalai. Kita būtina sąlyga – visuomenės ir ją sudarančių bendruomenių gebėjimas tas žinias greitai priimti ir suvokti, kitaip tariant, kalbinis ir kultūrinis raštingumas. Mokyklų tinklo plėtra buvo pirmaeilis valstybinės politikos uždavinys, kuriam negailėta jėgų. Jų tinklas neabejotinai gerino bendrą komunikacinę erdvę, juolab reikėjo susitvarkyti su nemenku raštingumo stokos iššūkiu: pagal surašymo duomenis, iš vyresnių nei 10 m. lietuvių buvo 32 % „analfabetų“²⁴. Tad Lietuvai buvo svarbu įtvirtinti visuotinį raštingumą – daugelyje Europos šalių šitai jau nebebuvo aktualu.

SOVIETINĖ URBANIZACIJA: MIESTAI IR MIESTIEČIAI

Sovietinė okupacija nutraukė natūralų Lietuvos modernizavimą, kurį lydėjo spartėjanti pramonės plėtra ir su ja susijusi urbanizacija. Išgyvenus karo baisumus, ilgam patekta sugrįžusios sovietinės okupacijos nelaisvėn. Kraštas buvo keičiamas jau laikantis griežtų sovietinės ideologijos nuostatų ir Maskvoje kuriamų pramonės plėtros planų. Pokarį Lietuva pasitiko ištuštėjusiais Vilniumi ir Klaipėda; šie miestai pirmiausia ir sutraukė daug kaimo gyventojų. Būtina paryškinti esminį dalyką – miestiečiais tapę kaimiečiai, taip pat atvykę siekti aukštojo mokslo kaimo vaikai stokojo miesto gyvenimo įgūdžių, taip pat įgūdžius palaikančios kultūrinės atminties.

Beje, dauguma žymiausių pirmosios pokario kartos lietuvių architektų ir urbanistų – kaimo ir miestelių jaunimas²⁵. Jiems teko mokytis miesto, bandyti suvokti vizualinę jo raišką ir joje glūdintį daugiakalbį paveldą, kuris didžia dalimi taip ir liko neprakalbin-tas ir neįsisąmonintas. Tam įsisąmoninimui trukdė ne tik kultūrinio akiračio stoka, bet ir griežta ideologinė

sovietinė nuostata trinti iš dabarties visas buržuazinę, taip pat ankstesnę santvarką primenančias liekanas, kurios buvo suvokiamos kaip kliuviniai auklėti naują tarybinį žmogų, kuriam „pasaulio istorija“ paskelbiama kreiserio „Aurora“ šūviais.

Vėlesnė planinė urbanizacija, ypač vykusį VII dešimtme., Lietuvą ryškiai pakeitė – nuo žemės paviršiaus buvo nušluota daugybė vienkiemių ir kaimelių kartu su geografiniais pavadinimais ir juose išsisknijusia gimta kultūrine atmintimi. Sovietinė urbanizacija buvo vykdoma sąmoningai silpninant vietinių gyventojų sąsajas su gimtine, naikinant istorinį ir kultūrinį paveldą, kuriame gausu sakralinės, taip pat tautos kilmės pasakojimą palaikančios simbolikos, tvirtinančios lietuviybės savimonės „sandarą“. Per trumpą laiką pasikeitė ir šalies, ir didžiųjų jos miestų gyventojų sudėtis. Žemės ūkis tapo pramoniniu, valstiečiai didžia dalimi – darbininkais, persikėlusiais į vadinamąsias miesto tipo gyvenvietes. 1939 m. Lietuvos miestuose gyveno 23 % žmonių, o 1970 m. – jau pusė visų gyventojų. Vėliau ši tendencija tik stiprėjo.

Vilnius ir Klaipėda miestiečiais vertė buvusius kaimiečius, tačiau didžiųjų miestų bendruomenės kūrėsi jau remdamosi kitokia tautine skirtimi – lietuviais ir rusiškai kalbančiais atvykėliais. Vilnius neteko lenkų ir žydų, Kaunas – žydų, Klaipėda – vietinių vokiečių ir lietuvininkų. Išliko tik buvusios bendruomenės ir jų gyvenimo būdus primenantys statiniai, bet jie greitai buvo perdaryti, perdažyti, pertvarkyti, kad visiškai išnyktų „buvusiųjų“ ženklai. Rusų atvykėlių buvo ypač gausu Klaipėdoje: įsikūrė daug karinių dalinių, sparčiai augo jūrų laivynas, statyti daugeliui didelių įmonių reikėjo daug darbo jėgos.

Nors sovietinė ideologija dėjo pastangas sukurti naują tarybinį žmogų „internacionalistą“, tačiau kaimo miestiečiais tapusių kaimo žmonių sąmonėje lietuviybė buvo suleidusi gilius šaknis – valdžiai taip ir nepavyko paskatinti nutautimo. Esminiu lietuvių tapatumo, sykiu tapatinimosi veiksmu pripažįstama kalba. Lietuviams pasisėkė ne tik išsaugoti gimtąją

24 *Ibid.*, p. L.

25 Algimantas Mačiulis, *Vytautas Edmundas Čekanauskas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011, p. 19–20.

kalbą, bet ir atsilaikyti – beje, vieninteliams visoje Tarybų Sąjungoje – prieš bandymus surusinti aukštąsias mokyklas. Šitai labai padėjo puoselėti lietuviybę, ją tvirtinti ir skleisti kultūrinės kūrybos pavidalais. Nepaisant pramonės plėtros, Lietuva išliko bene tautiškiausia vienyte „sajunginė respublika“.

Miestų savitumas buvo palaikomas išlikusių ir vis labiau nugyvenamų senamiesčių bei senųjų kvartalų. Vykstant sparčiai urbanizacijai, daugybė žmonių persikėlė į naujus gyvenamuosius kvartalus, kurie įtvirtino tam tikrą sovietinio gyvenimo vienovę ir gyvenimo būdą, ir architektūrinės „išvaizdos“ požiūriu, tačiau naujųjų gyvenamųjų kvartalų statymas, kitaip tariant, sovietinė „urbanistinė driekė“, nebuvo vien sovietinės valdžios išmonė: sovietinė urbanizacija taikė urbanistinius ir architektūrinius modernių laikų principus, tik remdamasi planine ekonomika.

Sovietinių urbanistų mentalitete vyravo mokslinio racionalumo, naujumo, gyvenimiškų poreikių derinimo nuostatos, kurias palaikė esminis ideologinis naujo žmogaus kūrimo tikslas. Miesto planuotojų veiklai buvo teikiama didžiulė reikšmė – jie laikyti pagrindiniais sovietinės tikrovės ir gyvenimo būdo kūrėjais. Urbanistai buvo įpratę „operuoti“ didžiulės apimties statybiniais, darbo jėgos perkėlimo ir išdėstymo projektais bei vizijomis. Naujų miestų, jų kvartalų ir kitokių statinių projektavimas buvo siejamas su pramoniniais tikslais, socialinės ir kultūrinės infrastruktūros dalykais, kitaip tariant, užstatomai teritorijai būdingu ekonominiu ir sociokultūriniu turiniu.

Kaip iškilus lietuviškojo miestų planavimo ir urbanistinės plėtros projekto pavyzdys minėtina 1964–1967 m. sudaryta ir imta vykdyti „Lietuvos gamybinių jėgų išdėstymo“ ir urbanistinės plėtros schema, pagal kurią sukurtas tankus miesto tipo gyvenviečių, jas jungiančių kelių ir gamybinių pajėgumų tinklas. Urbanistai labai aiškiai skyrė miestų teritorijas nuo kitokio pobūdžio teritorijų. Iš šios schemos ir šiandien būtų pravartu pasimokyti naujesiems vadinamiesiems *developeriams*, nes ją remiančios principinės nuostatos

būdingos ir šiuo metu daugelyje Vakarų šalių įgyvendinamiems urbanistinių aglomeracijų plėtros, miestų reindustrializavimo sumanymams.

Miestų planuotojams buvo įprasta mąstyti ne tik projektavimo, gamybinėmis, bet ir socialinėmis bei kultūrinėmis kategorijomis. Lietuvos sovietinio urbanizavimo tikslą K. Šešelgis apibūdino kaip būtinumą „pasiekti tolygų visų šalies gyventojų buitinių ir kultūrinį aptarnavimą“²⁶, todėl gyvenamieji pastatai, kvartalai statyti kartu kuriant mokyklų, sveikatos apsaugos įstaigų, stadionų, kultūros namų ir kitokių kultūros įstaigų tinklą. Šitai ypač pravertė kaimuose, kur kultūriniai statiniai ne tik skleidė naująją ideologiją, bet ir tapo bendruomenių susitelkimo, jų kultūrinės kūrybos ir tradicijų puoselėjimo centrais, deja, gan apnaikintais *prichvatizacijos* bangos, atgavus nepriklausomybę.

Vertinant sovietmečiu vykusią urbanizaciją ir miesto bendruomenės, lietuviybės išsaugojimo ir tvirtinimo požiūriu aiškiai išsiskiria kauniečiai. Kodėl? Kaune išliko ne tik istorinė miesto lietuvių bendruomenė, turinti savo kultūrę atmintį ir miesto gyvenimo būdo supratimą, bet ir prarastą valstybingumą primenantys ir atminties gyvybingumą palaikantys urbanistiniai statiniai bei ženklai, kurių nebuvo įmanoma sunaikinti. Tai prieškarui statyti valstybinių, kultūros įstaigų pastatai, kai kurie monumentai, tam tikros miesto erdvės, susijusios su nepriklausomos Lietuvos istorijos pasakojimais. (Šio paveldo apimtį ir įtaigumą liudija leidinys *Kauno tarpukario architektūra*, Kaunas: Uždaroji dizaino ir leidybos AB KOPA, 2013). Nei Vilniuje, nei Klaipėdoje svarbaus lietuvių kultūrinei atminčiai palaikyti ar tvirtinti vizualinio urbanistinio paveldo nebuvo. O kaip tik toks paveldas yra pirminė miestiečio ir miestiečių bendruomenės tapatumą kuriantis bei tvirtinantis veiksnys.

Kauniečiai išlaikė įsivietinusią socialinę-kultūrinę nepriklausomybės laikais susiklosčiusią simbolinę lietuviybės tvirtinimo sistemą, kurioje glūdėjo ir politi-

26 Kazys Šešelgis, *Gyvenimas. Mokslo darbai*, Vilnius: Technika, 2000, p. 205.

nio veiksmingumo dėmuo. Vaizdinėje istorinėje urbanistinėje aplinkoje priklausymas vietai, o su ja ir tam tikram tapatumui yra visą laiką jaučiamas ir išgyvenamas, o ne vien įsivaizduojamas²⁷. Kultūrinės atminties tęstinumas, vietoviškumas ir, sakytume, „materialumas“ buvo skiriamasis Kauno miesto bendruomenės bruožas, ypač išryškėjęs, kai Lietuva ėmė gyventi vienodinamomis urbanizuoto krašto sąlygomis.

Praeito šimtmečio VII–IX dešimtme. ėmė ryškėti nauji miestiečių troškimai įsigyventi į istorinį urbanistinį paveldą. Šitai rodė naują savivokos, kartu sąmoningų pastangų palaikyti lietuviybę lygmenį. Imti gaivinti Vilniaus, Klaipėdos, Kėdainių senamiesčiai, ir didžiulį darbą nuveikė urbanistikos vertybių įteisimo ir apsaugos srityje dirbę urbanistai ir architektai. Sudarytas ir moksliskai pagrįstas saugotinių paminklų sąrašas, taip pat jų vertingumo nustatymo metodikos, kuriose atsižvelgiama į plano ir erdvinės statinių sąveikos ypatumus. Buvo rengiami senamiesčių regeneracijos projektai, kurie plėtė urbanistinę miesto bendruomenių savivoką, įtvirtino supratimą apie civilizacinę miesto aplinkos reikšmę.

Dera pritarti Dalios Dijokienės išvadai, kad Lietuvos urbanistikos paveldo tyrinėjimai ir juos grindžiančios nuostatos „savo laikotarpiu netgi pranoko tarptautinę mintį – *miestų paveldą* respektuojanti chartija priimta 1987 m., o Lietuvoje jau nuo 1969 m. tvirtinami urbanistikos vertybių sąrašai ir vykdomi tiriamieji darbai“²⁸. Tas lietuvių urbanistų ir architektų pirmeiviškumas aiškintinas sąmoningomis pastangomis palaikyti ir tvirtinti lietuviybę okupacijos ir sovietizacijos sąlygomis, regimu istoriniu ir kultūriniu paveldu stiprinti lietuviybės šaknis ir ugdyti istorinį lietuvių tautos sąmoningumą.

Simboliniu sovietizuotos visuomenės savimonės slinkties ženklu, rodančiu, kad imamas suvokti būti-

numas stiprinti istorinių lietuviybės šaknų nuovoką, taip pat kultūrinę atmintį, laikytinas Trakų pilies atstatymas 1962 m. Su jos atstatymu aktualizavosi ir dalis didžiojo istorinio kilmės ir valstybingumo pasakojimo, kuris lietuvių tautą vaizduoja kaip svarbią Europos istorijos veikėją. Ši Lietuvos urbanistų ir architektų veikla skatino ir platesnius visuomenės sluoksnius imtis architektūrinio paveldo apsaugos veiksmų, kurie ypač sustiprėjo IX dešimtme. Kaip tik iš miestiečių bendruomenių jau ir kilo laisvinimosi iš sovietinės okupacijos iniciatyvos, nes tos bendruomenės buvo subrendusios urbanistiniuose politinės valdžios ir kultūrinės kūrybos centruose.

IŠSILAISVINUSIOS LIETUVOS URBANIZACIJA IR GLOBALIZACIJOS IŠŠŪKIAI

Lietuvos išsilaisvinimas iš sovietinės okupacijos paveikė ekonominį, socialinį ir kultūrinį būvį. Sovietinę gyvenamą sparčiai keitė kapitalizmo sistema, grindžiama privačia nuosavybe. Privatizavimo vyksmas greit keitė socialinius santykius ir saitus, visuomenėje įsivyravo greito turtėjimo siekiai. Suiro buvusi griežta urbanistinio planavimo sistema, ją keitė su miesto valdžia „derinamos“ statybos. Naujosios gyvenamųjų namų kvartalų ir prekybos centrų statybos keitė urbanistinį miestovaizdį, brovėsi į istorinio urbanistinio paveldo teritorijas, ėmė stelbti vertingos architektūros statinius. Lietuvoje nebuvo deramai suvokti naujos kapitalistinės sistemos ypatumai, tačiau labai greitai buvo atsiduota kapitalo valdžiai.

Šiuolaikinis kapitalizmas yra finansinio-spekulacinio kapitalo galios varoma sistema. Tai galiai būtinas įsivietinimas ir persivietinimas, laiduojantis kapitalo prieaugį, todėl jis tarsi natūraliai skatina urbanistinę plėtrą, vadinamąjį *urban sprawl*, lydimą „neįsime namų kraštovaizdžių, užmirštinos architektūros“²⁹.

27 Christopher Tilley, „Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage“, in: *Journal of Material Culture*, 2006, 11 (1/2), p. 22.

28 Dalia Dijokienė, „Urbanistikos paveldo tvarkymo ištakos ir šiandieninė situacija Lietuvoje“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2011, 35 (4), p. 244.

29 Margaret E. Farrar, „Amnesia, Nostalgia, and the Politics of Place Memory“, in: *Political Research Quarterly*, 2011, 64 (4), p. 723.

Statybos ir perstatymai, susiklosčiusių urbanistinių erdvių „perdarymai“ tapo vienu svarbiausių kapitalo apytakos veiksmų³⁰. Tokiai finansinio kapitalo apytakai yra svarbi vadinamųjų *developerių* veikla, kuri kapitalą ir žemę paverčia gyvenamojo ar kitokio ploto prekėmis.

Ekonomikos kilimas susijęs su vienokio ar kitokio pobūdžio „burbulų“ pūtimu, o jie po kurio laiko neišvengiamai subliūkšta. Kuo pigiau statyti ir kuo brangiau parduoti – tokia esminė ne tik daugumos *developerių*, bet ir juos aptarnaujančių architektų, miesto planuotojų nuostata, kuri ir atitinka sisteminį kapitalizmo raidos ypatumą. Kadangi statoma ant žemės, tai visa ši veikla grindžiama siekiu gauti kuo didesnę pelną iš žemės sklypo, kuris vertinamas kaip tam pelnui gauti reikalinga „nuoga“ teritorija, tad spekuliacija žemės sklypais, vykstanti vietos politikų priežiūros lauke, yra svarbus finansinio kapitalo „įsivietinimo“ ir „persivietinimo“ veiksnys.

Nekilnojamojo turto vertę siekiama „išpūsti“, iš žemės sklypo išspaudžiant kuo daugiau kvadratinių metrų parduotino ar nuomotino ploto. Šiam imperatyvui pajungiama miesto planuotojų ir architektų veikla, kai visokie istorinio, saugotino ar puoselėtino paveldo dalykai suvokiami vien kaip trukdžiai gauti didesnę investicijų „grąžą“³¹. Tokių veiklos pobūdį ir jo kildinamą mentalitetą įtvirtina ir įteisina Lietuvoje įsivyravusi miestų raidos planavimo veikla ir įstatymai, kuriuose nebeliko – palyginti su sovietmečiu – urbanistinio supratimo.

Sovietiniai urbanistai labai aiškiai skyrė miestų teritorijas nuo kitokio pobūdžio teritorijų. Deja, urbanistinės teritorijos supratimo buvo atsisakyta išsi-

laisvinus iš sovietinės okupacijos. 1995 m. priimtas, vėliau tobulintas ir šiuo metu galiojantis 2006 m. redakcijos Teritorijų planavimo įstatymas paremtas tuščios vietos, tuščios teritorijos supratimu. Teritorijos atžvilgiu visos vietos yra lygiavertės. Tame įstatyme „nėra jokios užuominos, kad miestas ir stambios ar mažos jos dalys, miestų regionai, ir kitos gyvenamosios vietovės – tai hierarchinės sistemos, tarpusavyje susijusios sisteminiiais ryšiais“³². Išanalizavusi dabartinę teisinę urbanistikos paveldo tvarkybos pagrindą D. Dijokienė daro išvadą: „pagrindiniai LR įstatymai, skirti kultūros paveldui (taip pat ir urbanistikos), yra orientuoti į *statinius* ir *gamtos objektus*“³³. (Pusjuodis kursyvas – D. D.) Nebeliko ir aiškaus suvokimo, kad miestą planuojant būtina derinti urbanistinius, socialinius ir kultūrinius veiksmus bei poreikius.

Kaip tik toks suvokimas grindė sovietinės Lietuvos teritorijos bendrosios apgyvenimo schemos kūrimą ir jos įgyvendinimą. Vienas iš įgyvendinimo rezultatų buvo nusakytas taip: „išryškinta urbanistinių (kraštovaizdžio organizacija) ir socialinių (gyventojų aptarnavimas, poilsio organizacija) veiksmų reikšmė rekonstruojant gyvenamųjų vietų tinklą“³⁴. Toks tikslingumas padėjo kurtis visavertėms bendruomenėms. Atgavusioje nepriklausomybę Lietuvoje miestų planavimas buvo pajungtas greito ir kuo didesnio pelno siekiui, tad urbanistinės plėtros atžvilgiu nacionalinio tapatumo, kultūrinės atminties, miesto bendruomenių stiprinimo reikalai buvo palikti savieigai. Neigiami to „neapdairumo“ rezultatai jau jaučiami, tačiau jų bus dar daugiau ir juos bus sunkiau suvaldyti: „kaip mes tvarkomės su praeitimi per užstatytos aplinkos terpę, yra politiškai reikšminga mūsų ateičiai“³⁵.

Lietuvos miestuose vienokia ar kitokia apimtimi išryškėjo bėdos, būdingos daugeliui iš sovietinės okupaci-

30 Apie globalizacinės urbanistinės plėtros tendencijas ir antropologinius jų aspektus žr. Alan Smart, Josephine Smart, „Urbanization and the Global Perspective“, in: *Annual Review of Anthropology*, 2003, Nr. 32, p. 263–285.

31 Plačiau apie postmodernaus kapitalizmo supratimą ir raidos tendencijas, kapitalistinio urbanizmo ypatumus ir jų raišką Lietuvoje žr. Vytautas Rubavičius, *Postmodernusis kapitalizmas*, Kaunas: Kitos knygos, 2012.

32 Pranciškus Juškevičius, Kristina Gaučė, „Urbanistinio planavimo deformacijos“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2010, 34 (4), p. 196.

33 Dalia Dijokienė, *op. cit.*, p. 245.

34 Kazys Šešelgis, *Gyvenimas. Mokslo darbai*, p. 270.

35 Margaret E. Farrar, *op. cit.*, p. 723.

jos išsilaisvinusių šalių miestų. Pirmiausia tapo regima turtinė nelygybė: išdygo nauji gyvenamieji turtuolių kvartalai, o kai kurie miestų rajonai sparčiai nuskurdo. Tyrinėtojai pastebi spartų ir visuomenei sunkiai suvokiamą perėjimą prie rinkos ekonomiką lydintias pasekmes – skurdo rajonai, segregacija, gentrifikacija, nedarbas, buvusių pramoninių rajonų ir gyvenamųjų kvartalų nuosmukis, uždari kvartalai (*gated-communities*), tačiau tie reiškiniai daugiausia vertinami sociologijos, politologijos, o ne urbanistikos požiūriu³⁶, kuris kreiptų į miesto bendruomenių sąveiką su urbanistine aplinka, gilintųsi į ypatingą urbanistinių darinių palaikomą „gyvenimo būdų“ audinį. Konkretūs gyvenimo būdai – veiklūs socialiniais ryšiais tvirtinami bendruomenių tapatumai – kuria ir perkuria urbanistinę aplinką, palieka toje aplinkoje savo kūniškus vaizdinius pavidalus.

Esminis dabartinės Lietuvos urbanizavimo bruožas yra ir jos netolygumas: urbanistinė plėtra ryški didmiesčiuose, ypač Vilniuje, o miestai, miesteliai ir kaimai dėl didžiulės emigracijos netenka gyventojų ir tuštėja. Sunku nustatyti tikrą urbanizacijos apimtį. Deja, Lietuvoje stokojama ne tik urbanistinės, bet ir sociologinės bei politekonominės miestų plėtros ir raidos vyksmų analizės.

Naujus iššūkius nacionaliniam tapatumui kelia globalizavimas. Žmonių, kaip betautės ir belytės darbo jėgos, migracija, naujų informacijos, komunikacijos technologijų, taip pat pasaulinės susikalbėjimo kalbos įsivyravimas silpnina nacionalinį tapatumą. Globalizacija skatina urbanizaciją, tačiau didieji visų šalių miestai patys virsta globalizaciją skatinančiais ir jos vyksmą koordinuojančiais mazgais³⁷ ir ima gamin-

ti pasaulinėms rinkoms skirtas kultūros prekes. Miestams formuojant valstybių sienas kertančius ryšių tinklus, miestų bendruomenės tampa daugiakultūrės, jos diasporizuojasi ir savaip kosmopolitiškėja. Globalizacija perskirsto valstybės ir miestų santykius, miestams įgaunant vis daugiau ekonominės ir kultūrinės galios³⁸. Valstybės galias silpnina ne tik globalizacija, bet ir europinė integracija.

Europos Sąjungoje įtvirtinta politinė nuostata „išnacionalinti“ valstybę, dalį jos galių perkeltiant į supranacionalinį ir subnacionalinį, regioninį lygmenis, stiprinant regionus, kurie turi jėgų „atimti“ iš valstybės dalį konstitucingumo. Kitaip tariant, įgyvendinama „tautų Europos“, bet ne nacionalinių valstybių Europos idėja. Šie vyksmai savaime silpnina valstybių ir miestų galias bei poreikį stiprinti nacionalinį tapatumą, todėl nacionalinio tapatumo, taip pat kultūrinės atminties stiprinimas turėtų tapti vienu svarbiausių nacionalinės valstybinės politikos tikslų.

Tačiau ta pati globalizacija savaip skatina prekinį nacionalinių, tautinių ir etninių bruožų tvirtinimą: pasaulinėms rinkoms tiekiamoms prekėms būtini išskirtinumo, savitumo ir unikalumo ženklai, kuriais dažniausiai ir tampa tam tikros marketizuojamos nacionalinių, tautinių ar gentinių kultūrų žymės. Kultūrinėms prekėms svarbiausi skirtingumo ir išskirtinumo požymiai, kurie dažniausiai yra vaizdinio-simbolinio bei ženklinio pobūdžio. Kultūrinio turizmo plėtra taip pat susijusi su kultūrinių-prekinį vaizdinių gamyba. Kultūrinis turizmas domisi išskirtinėmis vietomis ir vietovėmis, išskirtiniais urbanistiniais dariniais, paminklais, apskritai istoriniu kultūriniu-urbanistiniu paveldu, kuris ir teikia vietos išskirtinumo bruožus.

Tarptautinis miesto ar regiono pripažinimas pasauliui reikšmingu kultūriniu-urbanistiniu paveldu teikia naujų galimybių skatinti kultūrinio turizmo plėtrą, tad yra ir ekonomiškai naudingas. Ypatinga istorinio kultūrinio-urbanistinio paveldo sanauja, kurioje įrašy-

36 Apie kai kuriuos postkomunistinių šalių urbanistinės plėtros panašumus žr. Jolanta Aidukaite, „Poverty, Urbanity and Social Policy in Central and Eastern Europe“, in: *Poverty, Urbanity and Social Policy: Central and Eastern Europe Compared*, ed. by Jolanta Aidukaite, New York: Nova Science Publishers, 2009, p. 1–30; Jonas Lindstrom, „Urban Renewal and Spatial Differentiations in Post-Soviet Riga: from Soviet City to Western Metropolis“, in: *Ibid.*, p. 117–129.

37 Plačiau žr. Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001.

38 Plačiau žr. Vytautas Rubavičius, *op. cit.*, p. 220–225.

tas miesto raidos „genetinis kodas“, yra senamiesčiai. Senamiestis yra gimties vieta ir raidos programa, kuri įgyvendinama urbanistinėje miesto bendruomenės veikloje. Senamiestis nulemia esminius miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožus, kurie gali būti stiprinami ar silpninami įvairių miesto plėtros sumanymų, taip pat miesto bendruomenių veiklos ir jų kultūrinės atminties pobūdžio³⁹. Šiuo atžvilgiu svarbu suvokti – miesto plėtra, naujų kvartalų statyba yra vienaip ar kitaip susijusi su senamiesčiu miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožų tvirtinimo požiūriu.

Istorinis kultūrinis-urbanistinis paveldas yra ir miesto bendruomenių tapatumą tvirtinantis veiksnys, tad to paveldo puoselėjimas, jo kūrimas rodo miesto bendruomenės gyvybingumą, jos savimonės pobūdį, kultūrinių galių stiprumą ir sykiu išsiskirtinumą gyvenamojoje vietoje. Galima sakyti, šiuo požiūriu globalizacija skatina ne tik kapitalo prieaugiui pajungtą „globurbanizaciją“ (Bob Jessop), bet ir atsakingą urbanizaciją, kur istorinis urbanistinis paveldas suvokiamas kaip vis svarbesniu tampantis miesto ekonomikos augimo, miesto, taip pat jo bendruomenių tapatumo ir išskirtinumo tvirtinimo veiksnys.

Atsakinga urbanizacija reikalauja aiškesnės valstybės vykdomos nacionalinio tapatumo ir kultūrinės atminties skatinimo politikos, kuri visuomenės sąmonėje veikia kaip tam tikros ideologinės nuostatos. Lietuvoje kol kas tokios politikos gairių stokojava. Urbanistinės politikos, taip pat miestų bendruomenių savimonės būklę rodo požiūris į senamiesčius ir tvarkymasis juose. Suregistravęs Vilniaus senamiestyje vykdytus griovimus, rekonstrukcijas, kuriomis naikinamas urbanistinis paveldas (beje, tokia praktika būdinga ir kitiems didmiesčiams, ypač nuo to kenčia Klaipėda), ir akivaizdžiai parodęs, kaip nesilaikoma

ne tik prisiimtų tarptautinių įsipareigojimų saugoti senamiestį, bet ir savų įstatymų, Algimantas Gražulis rašo: „Susidaro įspūdis, kad nei Lietuvos politinis elitas, atstovaujantis Lietuvai ir tarptautiniu lygiu, nei atsakingi valstybės tarnautojai vis dar nesuvokia, kad Vilniaus istorinis centras – tai iškiliausia mūsų šalies kultūros paveldo dalis“⁴⁰. Galime pridurti, kad nesuvokia ir to paveldo reikšmės nacionaliniam tapatumui bei valstybingumui, taip pat miestų bendruomenių tapatumui tvirtinti ir skleisti.

VIETOJ IŠVADŲ

Dar visai neseniai vyravo nuomonė, kad globalizacijos vykdomas darbo jėgos, finansų, prekių ir technologijų judėjimo išlaisvinimas, naikinant nacionalinių valstybių sienas, galutinai pakirs nacionalinių valstybių galias, tad ir tautos taip susimaišys, kad netrukus rasis kosmopolitinė pasaulinė visuomenė, tačiau taip neįvyko. Pastaruoju metu pastebimas ryškus geopolitinio mąstymo „grįžimas“ į tarptautinę politiką, nacionalizmo stiprėjimas daugelyje valstybių, ypač didžiųjų. Vėlei stiprinamas modernių laikų „trikojis“ – tauta, teritorija, valstybė, – kuris palaikomas karine galia. Vienas ryškiausių šio vyksmo ženklų – vieši Didžiosios Britanijos, Prancūzijos ir Vokietijos vadovų pareiškimai 2010–2011 m. apie multikultūralizmo politikos krachą ir būtinumą rūpintis ne imigrantų, o savųjų tautų tapatumų tvirtinimu ir sklaida⁴¹.

Naujos politinės gairės ne stabdo globalizacijos ir eurointegracijos vyksmus, o skatina pasinaudoti tų vyksmų teikiamomis galimybėmis nacionaliniams tapatumams stiprinti. Politinės gairės, savo ruožtu, gali tapti ideologinėmis kultūros ir švietimo politikos

39 Apie miesto tapatumo ir išskirtinumo bruožus, taip pat senamiesčio svarbą kultūrinei atminčiai ir paveldo ekonomikai žr. Vytautas Rubavičius, „Miesto tapatumas ir išskirtinumas globalizacijos sąlygomis“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2005, 29 (4), p. 158–163; Idem, „Senamiestis – gyvosios kultūrinės atminties šerdis“, in: *Ibid.*, 2011, 35 (4), p. 231–237.

40 Algimantas Gražulis, „Vilniaus senamiesčio žaizdos. Pastarųjų 15 metų pokyčiai ir tendencijos“, *Kultūros barai*, 2010, Nr. 3, p. 14–24.

41 Plačiau apie multikultūralizmo ideologijos ir politikos ypatumus, naujas susiklostančias europines realijas žr. specialų žurnalo *Актуальные проблемы Европы* numerį *Европа: кризис мультикультурализма?*, Maskva, 2011, Nr. 4.

nuostatomis, taip pat kultūrinės kūrybos, kuri visada susijusi su nacionaliniu tapatumu, paskatomis. Nacionalinio tapatumo tvirtinimo, jo kūrybinės raiškos tikslai galimi įgyvendinti tik stiprinant istorinę ir kultūrinę miesto bendruomenių atmintį, kuri maitina ir kultūrinės, ir ekonomines kūrybines galias. Lietuvybei būtina išsiskirti ir Vilniaus, ir Klaipėdos krašte,

taip pat kituose miestuose ir miesteliuose, kuriuose gyventa didelių žydų bendruomenių, sugeriant įvairiautį tų vietovių Kitoniškumą. Gimtinėje glūdinti Kitoniškumą verčiant savastimi, tvirtinamos lietuviybės šaknys, plečiamas istorinis-kultūrinis akiratis, tad ugdomi ir stiprinami kūrybiniai savivokos, kultūrinės ir urbanistinės raiškos gebėjimai.

Gauta 2013-09-05

LITERATŪRA

Aidukaite Jolanta, „Poverty, Urbanity and Social Policy in Central and Eastern Europe“, in: *Poverty, Urbanity and Social Policy: Central and Eastern Europe Compared*, ed. by Jolanta Aidukaite, New York: Nova Science Publishers, 2009, p. 1–30.

Atminties daugiasklaidumas: miestas, valstybė, regionas: straipsnių rinkinys, sudarė Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2013.

Buchowski Krzysztof, *Litvomanai ir polonizuotojai. Mitai, abipusės nuostatos ir stereotipai lenkų ir lietuvių santykiuose pirmoje XX amžiaus pusėje*, iš lenkų k. vertė Irena Aleksaitė, Vilnius: Baltos lankos, 2012.

Dijokienė Dalia, „Urbanistikos paveldo tvarkybos ištakos ir šiandieninė situacija Lietuvoje“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2011, 35 (4), p. 238–248.

Farrar Margaret E., „Amnesia, Nostalgia, and the Politics of Place Memory“, in: *Political Research Quarterly*, 2011, 64 (4), p. 723–735.

Gražulis Algimantas, „Vilniaus senamiesčio žaizdos. Pastarųjų 15 metų pokyčiai ir tendencijos“, in: *Kultūros barai*, 2010, Nr. 3, p. 14–24.

Gūzas Eugenijus, „Apie tautinę savimonę ir lietuvišką tarpukario architektūrą“, in: *Archiforma*, 2012, 1–2 (50), p. 66–74.

Junevičius Dainius, *Antalis Rohrbachas: 1861 m. fotografijos*, Vilnius: Versus aureus, 2013.

Juškevičius Pranciškus, Gaučė Kristina, „Urbanistinio planavimo deformacijos“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2010, 34 (4), p. 195–207.

Juškevičius Pranciškus, Valeika Vidualdas, *Lietuvos miestų sistemų raida*, Vilnius: Baltijos kopija, 2007.

Kauno tarpukario architektūra: leidinio koncepcijos autorius, redaktorius ir leidėjas Gintaras Balčytis, Kaunas: Kopa, 2013.

Kiaupa Zigmantas, *Lietuvos miestai*, Vilnius: Šviesa, 2007.

Kuolys Darius, *Res Lituana: kunigaikštystės bendrija. Respublikos steigimas* (1 knyga), Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 2009.

Kvietkauskas Mindaugas, „Tarpukario Vilniaus heterotopija: pažintiniai ir politiniai tekstai“, in: *Vilniaus kultūrinis gyvenimas; tautų poliologas 1900–1945*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2012, p. 190–224.

Lefebvre Henry, *The Production of Space*, tr. by Donald Nicholson-Smith, Oxford (UK), Malden (USA): Blackwell, 1999.

Lietuvos gyventojai / Population de la Lithuanie: pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas: Finansų Ministerija, Centrinis statistikos biuras, 1926.

Lindstrom Jonas, „Urban Renewal and Spatial Differentiations in Post-Soviet Riga: from Soviet City to Western Metropolis“, in: *Poverty, Urbanity and Social Policy: Central and Eastern Europe Compared*, ed. by Jolanta Aidukaite, New York: Nova Science Publishers, 2009, p. 117–129.

Mačiulis Algimantas, *Vytautas Edmundas Čekanauskas*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2011.

- Merkys Vytautas, *Tautiniai santykiai Vilniaus vyskupijoje 1798–1918 m.*, Vilnius: Versus aureus, 2006.
- Merkys Vytautas, *Развитие промышленности и формирование пролетариата Литвы в XX в.*, Vilnius: Mintis, 1969.
- Minkevičius Jonas, „Tautinio identiteto esamybės ir išraiškos problema naujojoje Lietuvos architektūrinėje kūryboje“, in: *Archiforma*, 2012, 1–2 (50), p. 58–65.
- Naujasis Vilniaus perskaitymas: didieji Lietuvos istoriniai pasakojimai ir daugiakultūris miesto paveldas*: straipsnių rinkinys, sudarytojai: Alfredas Bumblauskas, Šarūnas Liekis, Grigorijus Potašenko, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2009.
- Rubavičius Vytautas, „Senamiestis – gyvosios kultūrinės atminties šerdis“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 35 (4), 2011, p. 231–237.
- Rubavičius Vytautas, *Postmodernusis kapitalizmas*, Kaunas: Kitos knygos, 2010.
- Rubavičius Vytautas, „Miesto tapatumas ir išskirtinumas globalizacijos sąlygomis“, in: *Urbanistika ir architektūra*, 2005, 29 (4), p. 158–163.
- Safronovas Vasilijus, *Praeitis kaip konflikto šaltinis: tapatybės ideologijų konkurencija XX amžiaus Klaipėdoje*, Vilnius: LII leidykla, 2011.
- Sassen Saskia, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001.
- Savukynas Virginijus, *Istorija ir mitologijos: tapatybės raiškos XVII–XIX amžiaus Lietuvoje*, Vilnius: Viešosios politikos strategijų centras, 2012.
- Smart Alan, Josephine Smart, „Urbanization and the Global Perspective“, in: *Annual Review of Anthropology*, 2003, 32, p. 263–285.
- Smetona Antanas, *Pasakyta parašyta*, Kaunas: Spindulys, 1935.
- Subačius Paulius, *Lietuvių tapatybės kalvė: tautinio išsivadavimo kultūra*, Vilnius: Aidai, 1999.
- Šešelgis Kazys, *Gyvenimas. Mokslo darbai*, Vilnius: Technika, 2000.
- Šešelgis Kazys, *Lietuvos urbanistikos istorijos bruožai: nuo seniausių laikų iki 1918 m.* Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996.
- Šutinienė Irena, „Komunikacinė atmintis Lietuvos didžiuosiuose miestuose“, in: *Atminties daugiasluoksnisškumas: miestas, valstybė, regionas*: straipsnių rinkinys, sudarė Alvydas Nikžentaitis, Vilnius: LII leidykla, 2013, p. 383–486.
- Tamošiūnienė Ingrida, *Šv. Jurgio prospektas: nuo vizijos iki tikrovės. I knyga. 1817–1875.*, Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus ir Lietuvos dailės akademija, 2012.
- Tilley Christopher, „Introduction: Identity, Place, Landscape and Heritage“, in: *Journal of Material Culture*, 2006, 11 (1/2), p. 7–32.
- Wallerstein Immanuel, *World-Systems Analysis: An Introduction*, Durham: Duke University Press, 2005.

TOWN AND CITIZENRY: CULTURAL MEMORY AND IDENTITY

Vytautas Rubavičius

SUMMARY

KEY WORDS: cultural memory, national identity, town, urban communities, urban historical heritage, urbanization.

The rise of modern states was induced by the development of capitalism and the rapid spread of industrial urbanization. In the process of state formation during the XIX and the beginning of the XX century a major role was played by towns and urban communities, whereas towns were the political and cultural and economic centres of power. Lithuanians undertook the construction of their state in the territory that at that time was without the regions of Vilnius and Klaipėda, thus lacking the historical and cultural urban life experience that relates to the political, cultural and economic institutions. The urban centre of the new state became Kaunas, but the place with the deep experience was another symbolic statehood centre – multicultural Vilnius, which was then under Polish occupation. What is the role of urban communities and their cultural memory in the shaping of the broader national identity? What impact was made on the urban communities, their identities and cultural memory by the interwar and Soviet waves of urbanization as well as the prevailing historical circumstances? What are the major traits of the new globalizational capitalist urbanization and how does that process work on the national identity and cultural memory? The building of the State of Lithuania is related to national identity and cultural memory is needed for identity formation. Lithuanians (84 percent) were of a great majority in the country as a

whole, but there was a different ethnic composition in towns: Lithuanians amounted to only 57 percent and Jews – 32 percent. The Jews living in Lithuania since the times of the GDL have always been attributed to citizenry, their urban life skills were substantially more developed and diverse. In the thirties a Lithuanian urbanization wave can be detected: new buildings were changing the face of cities and smaller towns and at the same time making visible new features of what it meant to be Lithuanian, which became entrenched in the cultural memory. After the war, the deserted cities of Vilnius and Klaipėda were flocked to by rural people. Only the people of Kaunas maintained their urban cultural memory of independence and their urban roots. Soviet urbanization rapidly changed the land – in 1970 half of the population had become city dwellers. They increasingly began to care about their historical roots. Regeneration projects to revive Vilnius, Klaipėda and Kėdainiai inner cities were pursued, thus strengthening the historical self-consciousness of urban communities and expanding their cultural memory. Liberation from Soviet occupation marked a new wave of globalizational capitalist urbanization, tearing people from their places of residence, disembedding them, severing urban communal ties, deteriorating urban communities' cultural memory, and thus weakening the national identity.

